

САГА ЗА БАЛКАНСКАТА ВОЙНА

ДНЕВНИК НА СВЕЩЕНИК ИВАН ДОЧЕВ

София, 2012

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на „Изток-Запад“.

© Лизбет Любенова,
съставител, предговор, коментар и бележки, 2012
© Издателство „Изток-Запад“, 2012

ISBN 978-619-152-005-3

САГА ЗА
БАЛКАНСКАТА
ВОЙНА

Дневник на свещеник Иван Дочев

№ 1 Благой Шклифов *На кол вода пиехме*

№ 2 Коста Тодоров *Изповедта на една луда балканска глава*

№ 3 Свещеник Иван Дочев *Сага за Балканската война*

СЪДЪРЖАНИЕ

Летописецът на Балканската война отец Иван Дочев (Лизбет Любенова, предговор).....	7
Записките ми по войната 1912 година (свещеник Иван Дочев, Шумен).....	21
Коментар и бележки	266
Приложения	293

**ПОСВЕЩАВА СЕ НА НЕЗНАЙНИТЕ
БЪЛГАРСКИ ВОИНИ,
ДАЛИ ЖИВОТА СИ ЗА СВОБОДАТА
НА ТРАКИЯ И МАКЕДОНИЯ**

*По повод на 100-годишнината
от обявяването на Балканската война*

ЛЕТОПИСЕЦЪТ НА БАЛКАНСКАТА ВОЙНА ОТЕЦ ИВАН ДОЧЕВ

Балканската война е доста експлоатирана тема в нашата историография. Благодарение на запазената документация нейните военни параметри са изследвани подробно. Мемоаристиката и публицистиката също са покрили един широк спектър от проблеми. Не така стои въпросът с дневниците, към които учените с основание се отнасят с повече доверие заради техните неподправеност и моментна емоция, в която липсва преоценка от дистанцията на времето.

Първият „открит“ и публикуван „Дневник“ за Балканската война е този на Васил Коларов. Неговият издател А. Веков го нарича *уникално явление*. Според него такъв ръкопис, *каквото си е водил Васил Коларов, няма*.¹ Публикуван първоначално в „Работнически вестник“, този труд дава една преднамерена и тяснопартийна гледна точка за военните събития на фронта. А. Веков подчертава, че макар да е съставен *непосредствено след събитията*, достойнството на „Дневника“ се състои в това, че е *написан от един от първите интелектуалци и теоретици на партията*. Трябва да припомним, че подпоручик Васил Коларов служи в XIII пехотен полк в състава на VII Рилска дивизия, която действа в Македония. В този смисъл той не кореспондира с данните на предлагания тук „Дневник“ на отец Иван Дочев, който се отнася за боевете на тракийския фронт и не обслужва никакви партийни платформи, а само общочовешките.

---

¹ **Веков, А.** За Васил Коларов и неговия Дневник. – В: Коларов, В. Победи и поражения. Дневник. С., 2001, с. 5.

Още по-скромен е „Дневникът“ за войната на Никола Додов¹. Писан в *глухия безопасен тил*, далеч от бойните действия, той отразява по-скоро изживяванията на своя автор, отколкото реалната картина на македонския фронт.

За разлика от останалите издания от подобен характер, на които тук няма да се спираме обстойно, защото не такава е целта ни, ръкописът на отец Иван Дочев е класически дневник, писан всекидневно от началото до края на Първата Балканска война. Той обхваща три тетрадки, изписани с обикновен или химически молив, на някои места със синьо или черно мастило. (Вж. тук *Приложение 1*). Четивността на ръкописа зависи от това на кое място са водени записките – непосредствено на фронта или по време на примирие. Неразчетените в текста думи, липсващи букви или цели изрази коректно са отбелязани на съответните места в квадратни скоби. Друга особеност е различното изписване дори на една и съща дума. Независимо дали грешките се дължат на разсеяност, напрежение в дадена ситуация или на диалектни изрази, всички разночетения са запазени, за да може читателят да усети пъстротата на езиковите похвати.

Кой всъщност е авторът на тези записки и как ръкописът е оцелял толкова години, без да бъде открит и обнародван от специалистите в тази проблематика? Като казвам „специалисти“, задължително изключвам себе си, тъй като никога не съм се занимавала с военна тематика. Това беше и една от причините дълго да се колебая дали да пристъпя към издаване на този текст. Много мои колеги нямат вкус към работа в архивите, затова независимо от трудностите, реших че трябва да навляза в това „чуждо поле“, още повече че заради своите особености този ръкопис заслужава да достигне до по-широка аудитория, тъй като в много отношения той наистина е единствен по рода си.

Радко Дачев Радков или свещеник **Иван Дочев** е роден на 3 август 1879 г. в с. Писанец, Русенско. Майка му Вида умира на 8 април 1903 г., а баща му Дачо – на 7 декември 1933 г. Основното си образование Радко получава в родното си село, а през 1894 г. завършва прогимназия в Русе. В периода 1894–1899 г. учи в Самоковското богословско училище, след което става учител в с. Пи-

---

¹ **Додов, Н.** Дневник на Балканската война. Военно издателство. С., 2006, 103 с.

санец. Тук през 1901 г. основава читалище „Просвета“ и взаимопомогателна каса за своите съселани.

След брака си с Мария Дочева Цанкова и с нейното съгласие, той решава да се посвети на духовно поприще. На 8 октомври 1904 г. в съборната църква във Варна митрополит Симеон ръкополага Радко за дякон. Тъй като няма имен ден, владиката го прекръства на Иван, за да може да носи име, свързано с религиозен патрон. На другия ден дякон Иван е ръкоположен за свещеник на IV вакантна Шуменска енория. Така от 9 октомври 1904 до 1 май 1949 г., когато се пенсионира, отец Иван е енорийски свещеник в църквата „Св. Три светители“ в Шумен. През 1908 г. той основава Християнско братство при своя храм.¹ На 30 януари 1923 г. митрополит Симеон го отличава с офикия протойерей. През 1925 г. отец Иван е епархийски избирател.

Свещеник Иван Дочев служи и при новия кириарх на Варненска и Преславска епархия – митрополит Йосиф. На 20 януари 1939 г. той е отличен от него с офикия иконом. Последният му дава и нагръден кръст на 30 януари 1945 г. На 28 декември 1956 г. в пълен състав Синодът гласува предложението на Варненски и Преславски митрополит Йосиф, писмо вх. №21438 от 27.12.1956, иконом Иван Дочев, пенсионер от Коларовград, да бъде награден с втора офикия „нагръден кръст“.² В дописка за връчването му четем, че на 13 януари 1957 г. митрополит Йосиф служи в храма „Св. Три светители“ в Шумен. *После, в края на светата Литургия, владиката изправи пред себе си икономите отец Иван Дочев и отец Дошо Попвасилев, каза им похвални и благодарствени думи за тяхната многолетна служба на църквата, прочете им молитва и им надяна нагръдни кръстове. Старият иконом Иван поблагодари, хорът изпя „Многая лета“, успокоеният народ се възрадва, получи благословия и анафора от първия ставрофорен иконом и се разотиде с благодарна и пълна душа – пише в църковните хроники³.*

---

¹ **Обиколка** и ръкополагания. – *Църковен вестник*, год. V, бр. 42 от 15 октомври 1904, с. 511.

² **Протокол** № 27 от 28 .12.1956 г. на п.с. на Св. синод, с. 407.

³ **Поп Дошо**. Варненска и Преславска епархия. – *Църковен вестник*, год. 58, бр. 10 от 28 февруари 1957, с. 11–12.

От брака си с Мария отец Иван има 5 деца – 4 момичета и едно момче. Флора, наречена в „Дневника“ на галено Флорка, е родена на 28 ноември 1900 г. През 1919 г. поради нейното силно желание отец Иван я записва да следва във Висшето училище в София¹. Тя умира много млада. Следват Веса, родена на 5 януари 1903 г., Мария – на 8 юли 1905 г., и Донка – на 18 януари 1908 г. Петото дете в семейството е Антон или Антончо, който също се споменава в записките. В личния архив на отец Иван в Шумен има запазена снимка от 20 юни 1934 г. На нея старият свещеник седи до гроба на сина си – студентът Антон Попов Иванов (9.IX.1910–7.VII.1931). Красив ангел е разперил криле над тъжния надпис: *Тук почива нашата гордост, радост и утеха...*².

Според Закона за устройството на въоръжените сили в младото Българско княжество, с Указ № 185 от 15 декември 1891 г. в страната се формират 6 пехотни дивизии, като към всяка от тях е устроена по една дивизионна болница. После техният брой нараства. По време на Балканската война към всяка от тях се формира по един дивизионен лазарет, полски военновременни болници и по две полуподвижни болници. За фронта заминават много свещеници. Сред доброволците е и отец Иван Дочев. Това не е експлузивно решение на ентузиазирани и лекомислен младеж. Напротив, той е зрял мъж със съпруга и пет деца, най-малкото от които – Антон, е едва на две години. Какво мотивира подобен отговорен баща да поеме върху себе си такъв огромен риск, какво витае в духа на епохата и убягва от логиката на прагматизма и меркантилността на нашето съвремие? Отговор на тези въпроси можем да намерим само в междуредието на дневника му, защото отец Иван не е сред героите, които сами се *тупат по гърдите* и бързат да се впишат в историята. Действията му показват колко педантично той подготвя всичко преди заминаването си, веднага щом предусеща полъха на предстоящата война. Многократно той казва на съпругата си, че това е неизбежно: *Ще се иде. Ще се колят турци. Ще се гръмят патрони. Ще се бием като лъвове срещу турците. Ще си върнем 500 години робство*. Макар спътницата в живота му да не споделя неговия ентузиазъм, това не го дразни – напротив, анализирайки нейното поведение, той пише,

---

¹ НА БАН. Ф. 144 к, оп. 1, а.е. 363, л. 52.

² ДА-Шумен. Ф. 619 к, оп. 1, а.е. 142.

че ако светът се управляваше от жени, едва ли човечеството щеше да воюва.

Известието за войната го сварва на пчелина му, където той бърза да се погрижи за любимите си пчели. Наред с това закупува брашно и провизии за семейството си, докато все още не са изчезнали от пазара. И макар залькът да засяда на гърлото му щом погледне многобройната си челяд, увереността му в правилния избор не е разколебана. *Не зная как патриотическото ми чувство тогава тъй бе много напрегнато, че съвестта ми, разума ми в своите функции оставаха назад. Аз малко мислех за жена и деца, за приятели. Аз исках да ида, да си изпълня дълга и се върна отново при тях и да живея тих и спокоен живот.* Отецът не прави изключение от общата „лудост“, обхванала цял един народ. В описанието на град Шумен в дните на мобилизацията се разкрива магията на тази еуфория: *Немаше хлеб на фурни, ни месо, ни нищо. Военно положение. Само войници и войници. Нищо друго. Едни идат със свирки, други – с музика, трети – с китки, и пр. Една веселост се забележаваше по лицата им. Всеки отправя юмрук към тирана.* Раздялата с близките е мъчителна, но в този съдбовен ден Иван Дочев не забравя и своите енориаши. Жени и деца го изпрашат със сълзи на очи. Неговата скръб е не по-малка: *Аз ги обичам. И те са мои деца. Тех съм наставял на добро цели 8 години. Молил съм се за тях. И те ми са мили.*

Елиас Канети се е опитал да опише поведението на „масата“ в групови ситуации, но очевидно тя трудно се поддава на категоризиране. Не можеш да обясниш защо един мъж непрестанно се жали колко изнурителен е селският труд, колко непоносими са грижите му, как му тежат отговорностите, но в момента, в който всички тръгват на война, самосъжалението изчезва, умората се стопява и градусът на настроението се повдига. Сякаш хората стават една воля, едно желание, един устрем, една съдба... А съдбата е повече от неизвестна. И въпреки това, когато тази пъстра маса от мъже поема пеша по старите пътеки на Балкана, сякаш всички се преобразяват. Облечени по всевъзможни начини (от строго военно облекло, през граждански чадъри в ръка, до домашни селски носии), на различни възрасти (от побелели запасници до последен набор младежи), с разнообразни професии, звания и чинове, те имат едно име – войска. Наглед тя е безименна, анонимна, безропотна, инертна. Но когато засвирва полковата музика,

когато маршовете отекват сред вековните буки, когато Балканът еква от неистово „ура“, на всички в душите им става *леко, весело и драго*. Тогава дори един застаряващ свещеник като нашия летописец, който се движи с помощта на малко бастунче, забравя, че се е клел в любов към ближния, че е ронил сълзи за деца и пасоми, че и единственото, което изпитва, е непреодолимо желание *да бие крак в калта*. Няма значение дали това се нарича патриотизъм, дълг или военна служба. Иван Дочев неподправено и с прости думи е описал неувимото, недосегаемото и необяснимото. А то е, което прави от една „маса“ – „народ“.

За разлика от публикуваните досега дневници и особено спомени на участници в Балканските войни, текстът на отец Иван носи дъха на ежедневието на войника без шлифовка, без героични пози – искрено и неподправено. Той рядко споменава имената на офицери от висшия ешелон, не само защото досегът му с тях е косвен. Генерали като Радко Димитриев, Ва克林 Церковски, Климент Бояджиев, Георги Вазов, Никола Иванов са описани инцидентно, тъй като свещеникът се движи с лазарета на III полева болница и контактува с по-нисшия кадрови състав на армията. За сметка на това е описал смъртта на редица офицери и войници с точно обозначение на мястото, където лично ги е погребал и изпратил в последния им ден. В тези покъртителни сцени не се чува звук на фанфари, не звучи фалшив патриотизъм. Те са пропити с искрена скръб за прекършена младост, за нещастни осиротяли деца и жени, с гняв срещу жестокостта на съдбата. Така изглежда полето при с. Ески Полос един ден след легендарните боеве: *Грозна картина. Тук паднал войник на очите си. Там друг с пробито чело, трети с разбит череп. Четвърти с разкъсан корем. Цела нощ са прекарвали на дъжда. Под една дебела круша намерихме подпоручик М. Попов... Голема рана зее на челото му. Кърпичката му се подава от джеба. Малко огледалце до него. Също и войничката му свирка. Не по-различна е гледката при с. Кулиби: Пушките не спират. Охканията на ранените се чуват. Те са полегнали – кой по квартири, кой под сайвани, кой по дворища – и всичките охкат и треперят от студ. Постепенно вцепенението се засилва, дъхът замира и отстъпва място на механичните действия. В боевете при с. Караач времето вече е облачно, силен студен вятър духа от север. От ранна утрин санитарните части тръгват с коли, каруци и носилки по полесражени-*

ето, където нещастните жертви стоят цели 6 дни непогребани... *Обаче работата не спори. Почвата, жълта глина – накиннала и не дава да се стъпи по нея. Колата затъват до главина. Всички умрели ги редим около изкопаните гробове. Дъждът вали по тях. Под тях се образуват кървави локви кръв. Между тях са подполк. Попов, подполк. Пейчев, подполк. Недев и пр.* Не стига това, но при гробовете идват мнозина офицери и войници, за да се сбогуват със своите другари. При вида им и при мисълта, че те може да са следващите жертви, и най-закоравелите сърца не издържат. Сълзи рукват от очите на мъжете, а ръцете им машинално изписват кръстния знак като последно заклинание и зов за живот. *Който не е виждал какво нещо е война – той нищо не знае – заключава авторът.*

Иван Дочев е свещеник. Цял живот венчава, кръщава, но и погребва. При грозотата на масовата смърт обаче той не може да не си зададе въпроса за смисъла на саможертвата. Първоначално пред безименните масови гробове той се утешава с мисълта, че така трябва, че един ден *паметта на тия български герои ще се увековечи с паметници.* С подчертано чувство за историчност той иска да убеди себе си, че *свобода винаги с жертви се изкупва.* И независимо колко майки, деца и жени ще се разплачат... *България си изпълни дълга към своите братя македонци и одринци.* Колкото повече напредва армията обаче, толкова повече съмненията започват да разяждат вътрешната му убеденост. При вида на цели села, превърнати в лазарети, при сърцераздирателните стонове на стотици младежи той ще напише: *Всички тия са осакатени за свободата на Македония. А дали тя ще им се отплати? Ще видим.*

Много наши професионални историци като младши офицери са били на фронта, защото България откакто са я „освободили“, все се доосвобождава. Може и да греша, но поне на мен не ми е известно те да са оставили системно водени дневници за бойните действия или описания с исторически, етнографски и статистически материали за районите, в които са се сражавали. За разлика от тях един духовник със скромно образование е показал такава историческа култура и усет към преходността на времето, каквито рядко се срещат в този жанр. И за да не бъда голословна, ще цитирам малък пасаж от описанието на село Стефан Караджа, старото Ичмен така, както го е видял Иван Дочев на 7 октомври 1912 г.: *То е разположено на изток от Казъл-Агач. Брои около 200 къщи.*

Има основно училище и прогимназия. Сама енория. Казва се по турски „Ичмен“ – „не се пие“, по извора, комуто водата е горчива и не се пие. Населението се занимава със земеделие. Мъжете носят салтамарка и дънестни потури от чер цвят. Жените – чер сукман, везан по полите и бела кърпа на глава. Не си стрижат косите, както тия от с. Александрово до с. Мансарли. Имат благ характер. Селото е разположено по западните стръмнини, на възвишение. Има кръст в памет на Ст. Караджа, изработен от бел мрамор и поставен в двора на самия революционер.

Подобни описания не са изключение – тъкмо обратното. Няма населено място, през което лазаретът на свещеника да е минал и той да не е щрихирал всичко, докдето погледът стига. Войната обаче непрекъснато показва грозните си страни и картините стават все по-мрачни и тягостни. Паника, безредие, разруха – това е обичайната гледка при доближаването на почти всяко място. *Разгледахме горящото село. Цяла пустош. Цели къщи, плевни пращят и горят. Горят и хамбари, пълни с храна. Останали само кучета и котки. Те бегат по хълмовете и грозно вият. Не описуема картина!... Цели кола разхвърлен хлеб, сено, куришуми, сандъци, раници, захар и пр. Ужас! Имаше овци смазани и коне удушени...* Авторът не подминава и контраста между благоустроените села и онези, затънали в мръсотия: *Тук нема и нужници. Зад къщата, зад плета – ето нужници. А свинете изпълняваха санитарната служба. Те чистат навсякъде.* Невероятен е усетът му за всеки детайл, за всяка отлика в етническите, битовите и културните характеристики на селата. До каква степен перото му е точно и прецизно личи по описанията на едни и същи места, през които преминава в началото и в края на войната. Всичко е запечатано в движение, в развитие. Пред очите на читателя се сричат десетки села, изчезват цели гори, изсечени за огрев, за строеж на зелмянки или за укрепване на траншеи. Хаосът бавно завладява всичко и в безпътица по ниви и ливади тръгват тълпи от селяни като призраци – болни, ранени, гладни, голи и боси. А календарът вече клони към зима.

Затова най-смразяващи са описанията на човешката трагедия. За този свещеник българи, гърци, турци, пленници – всички са еднакво нещастни. Затова с изненада ще прочетем, че заедно с екип от български лекари той посещава Турския червен полумесец, за да превържат ранени бойци. Разказът за двама млади дезертъ-

ри е пропит със състрадание и съчувствие: *Облечени са слабо. Не яли от няколко дена. Треперат от студ... хранили се само с кукуруз и варено жито. Ние ги прибрахме. Успокоихме ги.*

При влизането в с. Топчикьой описва бягството на турците, които са гладни и голи, и нямат припаси. След победата при Одрин много жени и деца идват при българските войници и ги молят да им дадат нещо за ядене. *Ние им дадохме кой хлеб, кой сирене, кой каквото имаше и гълтаха гладно пред очите ни.*

Естествено е обаче съчувствието му към пострадалото от турските зверства население да е най-емоционално. В с. Карагач той слуша *поразящи разкази от местни селяни за турските зверства. На един дъщеря му отвлекли, на друг – жената изнасилвана пред очите му, а в друго село – изклани биле жени, деца и мъже около 300 души.* На гара Лозенград научава, че *тук турците са запрели жени от селото Кавакли и ги безчестили.* От особено значение при контакта с местното население е това, че пред тях стои не войник с пушка, а човек със свещеническо одяние. Това буди доверие и води до непосредствено общуване. Така например при с. Куюн Гяур лазаретът среща по пътя жена с кърмаче на ръце, придружена от тригодишно момиченце. Тя е изплашена, защото едва е избягала от селото, чието население е изклано през нощта от турците. Видът на свещеника я успокоява и тя му се доверява. В Синекли отецът се смесва с група селяни – *гологлави, хвърлили фесовете, нема с какво да си покрият главите.* Те разговарят с него спокойно и той е удивен от чистия им български говор, от *кротостта и симпатичните им физиономии.* Макар да са живяли 500 г. в Цариградския вилает, те не са се претопили, не са загубили идентичността си. В такива минути той за пореден път осъзнава смисъла на саможертвата, нуждата от помощ за това изстрадало население. На някого подобни описания могат да се сторят мелодраматични, но всъщност има нещо твърде истинско в такива срещи на непознати, за които думите *сънародник* и *брат* са синоними.

Един от въпросите, с който винаги се спекулира при анализ на военни действия, е взаимоотношенията между мирното население и войската. Карнегиевата анкета е показателна колко манипулативна може да бъде подобна материя. Затова ръкописът е от изключително важно значение, той не спестява нищо от ежедневието на войника. Иван Дочев откровено пише както за мародер-

ствата на гърци и моджахидири, така и за изкушенията на отделни войници. Показателно в случая е това, че докато първите крадат главно храна, предмети и оръжие, вторите бързат да се сдобият с дрехи, завивки и възглавници.

Ръкописът изобилства с примери за контакта на армията с местните жители. Така напр. при навлизането в с. Кавакли отдалеч се виждат деца, които играят на боклуците заедно със свине и кокошки. *Некак ни става и нам драго и весело – споделя авторът.* Палатката се опъва на селския мегдан, а *там хоро се вие от селски моми и момци, смесено с наши войници. Ние се любуваме на хорото.* А когато селяните се прибират по домовете си, гайдата продължава да свири ръченици и войниците играят до умора, но мъката от тази селска идилия провокира сълзи по роден дом и оставени близки. След боевете при Лозенград настава затишие по фронта и животът мигновено се връща в рутината на ежедневието. *Работници работят по нивя... Копачи копаят из градските лозя, които са на умиране. Филоксерата и тях заяла – отбелязва със загрижеността на стопанин авторът.*

Изумително е описанието на гледката по шосето Люлебургаз–Ески Баба. *Слънцето се издига високо. Чучулигата хвърчи във въздуха и пее своята волна песен. Колко е весело по полето. Агнетата бляят и подскачат при своите майки, които рунат сухата трева. Там е орача – спокойно бразди нивата си с плуг. Връщаме се. Срещаме кола, впрегната с по 3 магарета и натоварени с големи бъчви вино. Как малките и скромни животни, увесили уши се мъчат да теглят тежестта, която им е преко силата.* Ако тази пасторална картина беше единствена, човек трудно би повярвал, че е военно време. Село Яладжа е почти разрушено – само подранил щъркел гордо стои на минарето на джамията. Но по околните ливади пасат стада овце и крави. В Силиврия обаче гостилницата е пълна с войници, които лакомо ядат така желаното кисело мляко. В кафенетата някои се веселят с местни музиканти. Дори отецът е изкушен да пообиколи магазините и чистосърдечно ни доверява: *Аз купих едно шише парфюм и едно малко пищовче за момчето си.* Всъщност обяснението е просто. Българският войник е посрещнат не като завоевател, а като освободител. Затова по покана на местни хора от с. Ерменикьой свещеникът, заедно с фелдшера от лазарета и няколко войници набързо ще спретнат и едно кръщение, а щастливите родители ще ги нагостят пребогато с домашно вино

и ракия, картофи, боб, и яхния. И това не е изолиран случай. На редица места, където селата са запазени от разрушение, отец Дочев ще бъде викан да служи в местните църкви, в които офицери, войници и народ ще въздадат последна почит към загиналите или просто ще отслужат редовната утринна литургия.

Напълно резонно е да споменем, че в своя дневник Иван Дочев не е пропуснал да хроникира всички важни сражения, някои от които наблюдава в непосредствена близост. Независимо от наличните описания за превземането на Одрин например, неговото перо дава друг нюанс на тази героична епопея. Това е личното съпреживяване на човек, който не е писател, но безспорно притежава талант за художествено пресътворяване на видяното. Дори малка част от текста е достатъчна, за да ни убеди в силата на неговото възприятие: *И щом се стъмни топовните гърмежи не престанаха. Цели огнени кълба светкат във въздуха и изсипват смърт. Светка небосклона като пред буря. Ние, навикнали на гърмежи, не се безпокоим. Напротив. Отиваме по високите рътлини и наблюдаваме падането на огнените кълба... Земята се търси. Палатката трепери. Конете се плашат. Ужас! Гаче ли нещо под земята клокочи и ще изригне да погълне целия свят. Гърмежа, тътнежа върви без прекъсване. Фучене буреносно. А нощта инак е тиха. Месецът, ако и нащърбен, грее на юг и бега към запад. Всичко това става на светла лунна нощ...*

Тук е мястото да поясним, че това са редове, писани на един дъх. Текстът никога не е редактиран за печат. Събитията са фиксирани или по време, или непосредствено след самото сражение. Има един случай, в който авторът сам казва, че пише опрял гръб до разрушен зид, а над него шрапнелите свистят. Това донякъде звучи смущаващо, защото авторът доживява до дълбока старост, но никога не отпечатва дневника си. Не може да се каже, че у него няма вътрешно самосъзнание. Напротив, той възприема участието си във войната като мисия в името на велика цел – освобождението на поробените българи. Скромността, а може би и липсата на средства вероятно са сред причините този летопис да остане неизвестен, а неговият автор да бъде забравен.

Много са отпразните точки, към които ни насочва ръкописът. Тук е цялото ежедневие на войника, всичките му скърби и nevoли – от въшките и бълхите, холерата и студовете, мръсотията и калта, умората и отчаянието, веселието и танците, та чак до

смъртта... Не са забравени и верните му спътници – коне, волове, магарета и дори камили, стотици от които гинат от смъртоносни рани, глад, изтощение или студ. Тук може да прочетем какво се яде почти всеки ден на софрата. Не липсват и забавни сцени като например как се изважда вол, паднал през покрива на войнишка земянка. Самоиронията още повече подсилва комичността на ситуации, в които всеки се смее през кървави сълзи. Подигравките, закачките, прякорите внасят неподправен колорит в текста. Не е забравена и природата – с нейното описание започва или завършва почти всеки нов ден. Не зная доколко в онези времена е имало синоптични прогнози, но в ръкописа духат ветрове от всички посоки. Валежи, видове почви, коментар за насажденията в зависимост от климата, описания на растения и гори тук се срещат в изобилие. Страстен пчелар, отец Дочев не е пропуснал да хербаризира между страниците на дневника си дори първите полски и горски цветя. Те са унищожили редица страници, писани на ученически тетрадки с химически молив. За щастие той е откъснал само редки видове... (*Приложение 2*).

И не на последно място идват умората от дългата война, нарастващият ропот срещу управляващите, безхаберieto на санитарните части, болката и униетието. Суровите думи, изречени срещу политици и дипломати, срещу Великите сили и коварните балкански съседи показват ежедневната промяна на настроенията в армията. Отецът не е отговорен фактор в събитията и затова у него липсва автоцензура. Думите му отразяват не само неговото лично виждане, но и мислите, споделени от офицери, лекари и войници. Това е панорама на цялата психология на войната, пречупена през погледа на човек без боен опит. Затова героичното в него се редува със сцени от мирния живот, жестокостта на разрухата се тушира с красотата на пейзажа, храбростта съжителства с копнеж за връщане към селския труд. И в този неподправен разказ се крие уникалността на ръкописа – една истинска сага за Първата балканска война. Затова нека в заключение да повторим последните думи на автора: *Благодаря Богу, че ме удостои да съм жив и здрав, да се върна и сваря също тъй и домашните си. Така завърших тъкмо 8 месеца войната с Турция.*

След подписването на Лондонския мир на 17 май 1913 г. свещеник Иван е сменен с друг свой събрат по негово искане и се връща у дома при многолюдното си семейството. Дали е имал на-

мерение да издаде своя ръкопис, не е ясно. По каква причина тетрадките попадат в ръцете на неговия духовен началник – Варненски и Преславски митрополит Симеон, – може само да гадаем.¹ От запазената обширна преписка между двамата не може да се установи нищо конкретно, тъй като темата изобщо не се коментира.

След смъртта на митрополит Симеон през 1937 г. богатият му архив е наследен от неговия племенник проф. Петър Ников – преподавател в Софийския университет. Дали свещеник Иван Дочев е търсил съдействието му за издаване на своите записки остава догадка. Няма обаче податки ученият да е използвал дневника като извор. На следната 1938 г. обаче професорът също умира и всички материали от архивата на чичо му, както и от неговия, остават в дома на жена му – Здравка Никова. Оттук част от ценните му ръкописи попадат в ръцете на известния колекционер Ивайло Кораков, който приживе, а днес неговите недобросъвестни наследници – ги разпродават на парче. Записките на Иван Дочев обаче оцеляват и след предоставянето на двата архива през 1963 г. от съпругата на професора на Българската академия на науките години наред остават непокътнати.

Свещеник Иван Дочев доживява до дълбоки старини, надживявайки дъщеря си Флора, сина си Антон и съпругата си Мария, починала на 4 август 1941 г. Той е автор на книгите „Същността на реформата“ (1923), „Отглеждане на пчелни майки“ (1947), както и на редица статии в „Църковен вестник“, „Духовна пробуда“, „Съветник“ и др.

На 25 януари 1972 г. ставрофорен свещеноиконом Иван Дочев Радков умира в Шумен на 93 години. *В продължение на повече от половин век покойният е служил при тази църква [„Св. Три светители“ – б.м.] и се е проявявал като образцов пастир, духовен наставник и ревностен Божи служител, добър църковен оратор и културен гражданин* – пише в „Църковен вестник“ по повод кончината му.² Четиридесет години след смъртта му неговата сага за Балканската война най-после ще достигне до българския читател, пренесла през времето спомените за една героична епоха, чиито закъснели послания чакат да бъдат преосмислени...

Лизбет Любенова

---

¹ НА БАН. Ф. 144 к, оп. 1, а.е. 1062.

² Скръбни. – Църковен вестник, год.73, бр. 11 от 11 април 1972, с. 12.

*Дневникът се издава
с авторския правопис и пунктуация*

ЗАПИСКИТЕ МИ
по войната 1912 година

Свещеник Иван Дочев
(Шумен)

След дълги очаквания, най-после дойде очаквания момент. Цели 35 години минаха от като се освободи България. В разстояние на тоя период се издигна много в очите на официална и прогресивна Европа. В срещи, изложби, посещения на царските двореци сродни на царя ни, това тя го доказа документално. България направи небивал прогрес. Всички сили – материални и духовни, които бежа заприщени цели 500 год[ини], се освободиха и развързаха от нашата освободителка, се развиха докрай и достигнаха завидно епогея. Обаче Македония и Одринско оставаха да пъшкат под турско иго, да теглят черно робство.

В последно време, това бе преди 10 год[ини] от днес, Европа взе да се вслушва в гласа на македонския роб. Тя стана некак похуманна, по-християнска. И по тая причина имахме „Ревелска среща“¹, Мюрщерски реформи², а най-после среща в Балморал³. Всичко това бе план, обмисляне начин как да се тури край на македонското тегло.

Българските вестници, които напоследък станаха тъй изобилни, като гъби на пролетно време, подемаха въпроса за свободата на Македония, разискваха го, настояваха да му се тури край. От там аз разсъждавах, че края, фаталния момент на Турция иди и приближава. Всека слава има и падане. Всеко начало има и край. И мислех, че времето е близо, като ще се поведат българските войски към Родопите и Македония, гдето до капка кръв ще се бият като лъвовете.

Една неделя преди 17 септември 1912 г., когато в Шумен имахме големи крепостни маневри⁴, на които сам Царя взе лично участие ведно с принцовете Бориса и Кирила⁵, политическия небосклон се бе тъй затъмнил, гаче ли⁶ се намирахме пред гръм и катастрофи. Поне това тъй ми се виждаше от вестниците. И тогава бежа станали именно Кочанските и Скопските кланета⁷. Между другари, па и пред жената, аз казвах:

– Ще се иде. Ще се колят турци. Ще се гръмят патрони. Ще се бием като лъвове срещу турците. Ще си върнем 500 год[ини] робство.

Не зная как патриотическото ми чувство тогава тъй бе много напрегнато, че съвестта ми, разума ми в своите функции оставаха назад. Аз малко мислех за жена и деца, за приятели. Аз исках да ида, да си изпълня дълга и се върна отново при тях и да живея тих и спокоен живот.

Даже жена ми, като всека жена тя ми се противопоставяше, не искаше да чуе дума от устата ми за войни и победи. Тя не искаше да ме пусне. Такава е психологията на жената. И сигур, ако управлявах света жени, немаше да има войни. Поне това мен тъй ми се струва. Затова аз като че ли предчувствувах, че ще има скоро мобилизация. И бързах да си приготвя за семейството най-необходимото. Бързах да приготвя и пчелите си за зимуване. И на 17 септемврий – понеделник след обед, аз отидох с Флорка⁸ на пчелина на работа около пчелите. До 6 часа почти работих. Месата ме заболеха. Бех капнал от умора. Едва стигнах до гарата. Виждах, че мъчно ще стигна до дома. Затова пазарих един файтон до дома за 50 ст. Щом се качих и файтонджията ...⁹ се обърна назад и ми казва:

– Знаеш ли новината? Има обща мобилизация в цела България. Бъ се барабан в 4 ½ часа.¹⁰

Аз изтръпнах. Студена пот ме обвзе. Рукнаха сума мисли в главата ми. И даже пребледнех. Щом стигнах в дома и жена ми потвърди същото. Нея вечер ядох не сладко и с охота. Също и спането ми бе не добро през нощта. Още сутринта на 18 с. м. като пуснах църква, аз се отправих за див[изионната] болница да видя какво да приготвям за мобилизацията. Там ме посрещна г-н д-р Медникаров¹¹ и ми казва да взема: Епатрихил¹², Фалон¹³, кръст¹⁴, причастии¹⁵ и пр. и да заема местото си.

Върнах се у дома. Жена ми приготви дрехи за пътуване. Взех принадлежности от църквата, опаковах ги в сандък и с файтон ги занесох у див[изионната] болница. Там се срещнах с отците: Манджиев от Варна, Иванов от Е. Джумая, Ванчев от с. Златица, Караманов от с. Мурадалари, Денко от Провадия и др. Всички ние се гледахме в очите с болезненост. Всеки от нас чувствуваше едно неловко състояние. Изпитваше часове на мъка.

18 [септемврий]

А града още на 18-ти се наводни от солдати запасни.¹⁶ Немаше хлеб на фурни, ни месо, ни нищо. Военно положение. Само войници и войници. Нищо друго. Едни идат със свирки, други – с музика, трети – с китки и пр. Една веселост се забележаваше по лицата им.¹⁷ Всеки отправя юмрук към тиранина. Цели вагони пристигаха дено и ноще пълни с войници. Едни от тех беха разквартирувани в казармите, други в частни къщи. Шумен такава навалица не е виждал [от] 1885 год., когато са станали маневри в тоя град. Улиците пълни. Дюкяни затворени. [На] една страна в улиците огън гори и храна се готви за войници; на друго место пълни каруци с войнишки дрехи; на трето место цели кола с патрони и гранати слизат от склада Илчов баир¹⁸. Така се събираха и подготвяха всички болници и дивизионния лазарет. Всеки ден се пристигаха лекари, фелдшери¹⁹, свещеници и войници. Всеки питаше къде е назначен и бърза да заеме местото си. Ние, свещениците, бехме най-редовни. Явихме се още на 18 с. м. и се приготвихме за поход. Едни от нас си купиха чанти за през рамо и си носеха в тех св. причастие, лъжица, канче, гребенче, сапунче и пр. Некои от нас²⁰ започнаха да ядат заедно с войниците. Същото правех и аз. За спестяване на време – да не си ходя на обед в дома и се връщам обратно в болницата за явяване, аз не си ходех в дома, а се нахранвах в болницата ведно с всички фелдшери и свещеници. Това, от една страна, ни развеселяваше, от друга – ни наскърбяваше. В некои моменти некой пусне шега некаква си и ние прихваме от смех; от друга – от мисълта, че се отделя от семействата си за неопределено време и че не се знае дали ще бъдем щастливи да се върнем живи и здрави отново да зърнем милите си деца и съпруги или пък навеки се отделяме от тех, ни ставаше мъчно и страшно се терзаехме. Аз всека вечер се връщах при децата си в къщи, пренощувах, утешавах семейството си и сутрин отново се явявах в болницата. Но дните бързо текат. Освен гдето аз се грижех какво да зема или не със себе си за похода, грижех се какво да оставя и в къщи, за да им осигуря съществуването или по-добре – храна и облекло до връщането ми. Още на 17-[ти] вечерта купих 5 торбички брашно, но те не беха достатъчни. Те са храна за 5 дена на едно семейство като моето. Затова на 22-[ри] с. м. в събота след обед ходих [и] взех една торба брашно от мелницата за 25 лв. да им достигне, догдето започнат фурните да работят. Забравих да кажа, че още на 17-[ти] вечерта

се окупира всичко реквизирано: брашно, дърва, фурни и пр. Хлеб немаше по фурните още на 18-[ти]. Ние бехме принудени да искаме взаим от съседите за децата. Аз носех войнишки хлеб от болницата и с него прекарахме до 23-[ти]. Децата първо го ядеха с охота, а втория ден го не искаха, Антон²¹ го плюеше на земята. Той не знаеше, че е военно положение, че и баща му ще замине, че може да яде черния хлеб докато порасне, докато стане самостоятелен.

През това време, преди да тръгна, виждах и мили сцени, които считам за нужно да отбележа.

Това бе в събота, към 10 часа преди обед. Връщам се от мелницата към дома си. Пред мене върви запасен облечен войник с раница на гърба, с пушка на рамо и в левата си ръка носи малкото си детенце. То е кърмаче. Майката върви назорки.²² Бащата върви войнишки, пушката лепа²³ задницата му, а детенцето му с малките си ръчички чопли на пагона копчето. То не знае горкото какво става. То е глупаво и невинно. То не знае, че баща му тръгва и ще се отдели от него или за време, или вечно. То не знае, че некой куршум ще пронизва баща му или некая граната ще му счупи черепа, или ръката, или крака и завинаги ще остане сираче, без да запомни баща. Горкото! Каква ли ще бъде неговата съдба? Уви! Войната е грозота. Тя е човешки съзнателен бич, който унищожавя човека. Нема ли за нея лек? Нема ли да се премахне? До кога човечеството ще се изстреблява? Кога пушките ще станат на сърпове, а топовете на рала, както казва пр[орок] Исая? Това [е] проблема на бъдащото. Човечеството има задача, която трябва да я реши. То трябва да се отдаде на мирно и благоденствено житие.

Друга картина. Това става в нашия двор. Идва жената на един войник, който е на квартира у дома. Със себе си носи и детето си. Подава го на баща му. Той го поема с бащинска радост в ръцете си и започва да го обсипва с милувки и целувки. Майката седа на канапето. Става въпрос за заминаване и войната. Майката плаче и въздиша. Люлее главата си. Бащата глади по челцето малкото си детенце. И неговите сълзи потичат, обаче мъчи се да се въздържа. Той я утешава. Казва, че ще се върне скоро, че Бог ще го пази, че ще се видят пак. Жената се успокоява. Започва да говори ту на детенцето си, ту на мъжа си:

– Тати ма, тати! Твоя тати! Виж го!

Детенцето си простира ръчичките и глади баща си по лицето.

23 септ[емврий], 6 оп. ден²⁴, неделя

Още в събота аз съобщих на началника си, че тази нощ срещу неделя ще спя в къщата си и да прекарам между децата си за последен път. Той ми позволи и каза:

– Свободен си. Утре в 7 часа сутринта се върнете рано и ще заминем. Ще се отслужи молебен за случая.

Аз взех това под внимание. Исках да бъда точен. Върнах се у дома и съобщих това на семейството си. Всички се огледахме некак плахо. Огромно мълчание настана между ни. Гаче ли нещо тайнствено ставаше между ни. Децата и те разбраха [за] мойто заминаване. Само Антон не разбираше какво ставаше с мене. Вечерта се настанихме по обикновеному всички наедно. След вечеря си легнахме. Аз заспах към 10 часа. Нервите ми раздразнени не искаха да се уталожат. Заспал съм сладко и се събудих около 2 ½ часа през нощта. Децата спат спокойно. Жената плаче и целува Антона. Аз чувам това всичко. Мене ми става мъчно и се мъча да я успокоя. Говоря ѝ утешителни думи и мисли. Но тя не се успокоява. В такова положение часът стана близо 5. Зората се сипва. Ставам и си направям тоалета бързом. Вземам още потребни неща. Часът става близо 6 и нещо. А болницата е далеч. Бързам да не закъснея, да не стана причина за обвинение. Военно положение е.

Вземам нещата си свити в кърпа у ръка, целувам Антона по челото, а другите – не, вземам сбогом²⁵ и с жената си насълзен. Тя продължава да плаче и казва:

– На кого ме оставяш? А тия деца?

– На Бога. Бог е нашия покровител и пазител. Той ще ни пази. Пак ще се върна – ѝ казвам смутен и просълзен. А сърцето ми се е свило на точка и от него капе кръв, смесена със сълзи и тъги. Тези моменти аз ги изпитах. Аз зная какво е бащинство. Па вервам всеки ги изпита, който е заминал като мене на война.

Излизам из портата без да се обръщам, защото иначе не мога си удържа сълзите, като видя верната си другарка как стене и плаче за мене, за мойто заминаване. Вървя нагоре с усилен ход. Туктам без да искам ми става мъчно и гаче ли нещо се спира в гърдите ми и иска да ме одуши.

Стигам в болницата в 6 ½ часа. Войниците строени. Чакат началника и мене. С пристигането си давам заповед да се нареде всичко за молебен. И то се приготви. Ето началника пристига.

Поздравява войниците. Аз съм готов да почна молебствието. И почвам с помощта на о[т]ца Марина Хандушева от Варна. И той бе подранил. Криво-лево молебена върви и се свършва. Многолетствието за царя, воинството и народа казвам, но некак просълзено. Обхваща ме потресающо умиление. Готови са сълзите ми да рукнат. Обаче се въздържам да си изпълня до край службата ведно с речта. И започвам:

– Възлюблени войници! Ето дойде и настана момента, когато ние тръгваме да се разправим с нашия неприятел и враг, който цели 500 год[ини] ни е мъчил, колил, безчестил. Ние не отиваме да завладяваме чужди земи. Не. Отиваме да освободим наши сънародници, да им облекчим страданията, да прогоним далеч врага. Ние с нас не носим оръжие. Ние нема да гърмим. Ние ще прибираме всички ранени и ведно с г-да лекарите, които са с нас, ще ги лекуваме. Ние ще помагаме на нашите братя войници, да ги избавим от болки и страдания...

Въобщо с такова съдържание бе речта ми, която бе импровизирана и изказана в момент критичен. В края на речта си утеших войниците, да не се страхуват от нищо, защото Бог е с нас. Показах за пример себе си, че и аз оставям 5 деца и жена, и ведно с тях ще си изпълня и аз дълга. Мнозина от войниците се просълзиха. Но Бог ме окуражи повече и започнах да говоря по-пламенно. И най-после свърших с пожелание, как всички да се върнем живи и здрави на това место, от гдето ще си идем по домовете.

Речта бе кратка. Който я слуша, той може да се произнесе по нея.

Началника изкомандва да се приготвим за заминаване. Всички се стегнахме. Колата се запрегнаха и тръгнаха из улиците. Началника на кон ведно с лекарите, войниците отподире, а след нас линейките и целия обоз вървим на доле. Минаваме из главната улица между войници. Те ни поздравяват с гръмогласно „ура“. Жени, деца се трупат по тротуарите и със сълзи на очи ни изпращат. И аз вървя след войниците пеша с превързан червен кръст на ръка. Поздравяват ме гражданите. Достигаме близо до дома. Идва ми на ума за ръкавиците. Отделям се да ги взема. Без да искам²⁶, отново влизам в дома си. На пътя съзирам Антончо бос, излязъл да гледа войниците. Стисвам го за ръчицата и го завеждам у дома. Вземам ръкавиците. Отново правя с всички деца сбогом. Гаче ли Бог така стори, че требваше отново да се върна в къщи и

взема сбогом от всички. Излизам без да се обръщам пак. Тръгвам да стигам частта си. Минавам край енорията си. Съзирам църквата си. Хвърлям печален поглед към кръста на кубето ѝ. Мислено се моля. Мои енорияши, жени и деца ме поздравяват със сълзи на очи с „добър път, със здраве“. Аз ги обичам. И те са мои деца. Тех съм наставял на добро цели 8 години. Молил съм се за тех. И те ми са мили. И аз на техните поздравии отговарям със „сбогом“ и поклон. Жива раздела.

Излизаме и спираме до Педагогическото мъжко училище.²⁷ Правим малка почивка. С коняк в ръце благославяме пътешествието си и пожелаваме славни победи и връщане. Тук ни изпращат още шуменци с китки в ръце и сълзи на очи. Продължаваме пътя си. Шосето е гладко и хубаво. Времето приятно. Минаваме през лозя, през нивя, през познати места. Вземаме и от тех сбогом. А всека тревица или пожълтела шумка от дърво, духана от тих ветрец, ни отговаря. Стигаме до първото село Ченгел²⁸, близо до Шумен. Тука ни посрещат селени и селенки с вино в котли. Ние пием и благославяме. Вземаме от тех китки и момчетата ги слагат кой по гърди, кой по уши или по шапки. Излизаме от селото. Цела върволица, цел ешалон от един километър заемаме всички с обоз и линейки. Всеки, който ни срещне ни пита, какво ще правите с тези големи кола (въпроса е за линейките). Те със своята тежина и мъчно подвижност, с устройството си, отвличат вниманието на всеки. Правим почивка въвн от село. Пред нас се чернее Стара планина, а около нея възвишености, които остават на лево и десно от нас. Пътя е хубаво шосе. Затова се движим леко. Пресичаме железния път и се отправяме на югоизток към Преслав. Ето часът 12. Спираме сред поле. Искаме да похапнем. Изваждаме запасите си. Един вади пражени кюфтета²⁹, друг – сварено пиле, трети – вино, четвърти – друго. Събираме се на групи и ядем лакомо. А колко е сладко в пътуване. Отваря се човеку вълчи апетит. Пием вино и пожелаваме славни успехи и скоро връщане. Часът 1. Прибираме всичко и пак път. Момчетата вървят напред, а ние след тех. След нас обоза. Срещаме селени, селенки – всички ни поздравяват и желават успехи и връщане. Ние им отговаряме. Изкачваме се на височини. От тук се виждат околните села. Мълчаливи, пушачи. Кучешки лай се чува само.³⁰

27 [септември] – Върбица, 10 о[п]. д[ен]

През нощта прекарах доста добре. Легло, ядене – прекрасни. Вечерта намерихме и винце. Нощувах в дедо Симеон, човек, както се вижда, с доста завидно положение. От званието, което заемам, па и от дълга, който отивам да изпълня спрямо отечеството си, мене ми правят чест и уважение. Затова аз бех предмет на внимание и любезности. От това за нощуване имах чисто легло, каквото може да има градско семейство.

Сутринта времето е хладно. Сиви облаци налегнали Стара планина и не позволяват да видим върховете ѝ. Аз още в 5 ½ часа се приготвих за пътуване. В 6 пихме чая и веднага тръгнахме. Взех сбогом от баба попадия, на която ѝ благодарих за виното, и от хазаина. Пожелал на последния да му се върнат здрави и читави от войната, а сам той да ми бъде гост след връщане, ако Бог помогне. И всички подир се отправихме за Балкана. Пътя ни минава през сред града. Минава край квартири на пионери³¹ и 19 полк³². Поздравяват ни с „ура“. С мои лични приятели се здрависваме. Още малко и нагазваме в планината. Тя ни посреща некак навъсено и негостоприемно. Гаче ли тя със своята сухост, с пожълтелите и посърнали листа искаше да ни каже, че не е сега време за разходка и любуване на нейните дивни красоти. Това е мое схващане. И може това да е тъй и плод на навъсеното време. Шосето тук е добро. Започва поляка да се изкачва по висините и хълбоците на оная Стара планина, която е свидетелка на цело българско минало. Тя е допускала да минават свободно войските на Крума, Асеня, Самуила през нея, ще допусне и нас. И ние с бързина навлезохме в нея. А тя ни скри със своите високи дървета и бърда в своите обятия. Тя е посърнала. Листата на зелените буки – пожълтели, почервенели и паднали някои по земята, обаче тя ни радваше. Будеше в нас чувство на приятност и доволство. Ние искахме да се нарадваме на нейните красоти и хубости, с които тя е обсипана в изобилие от Бога. Искахме да видим нейните висини и бърда, нейните прелести. Обаче дъжда и мъглата ни осуетиха желанието. Дребен ситен дъждец започна да ръми, мъгла ни обхвана и скри от нас гордата и величава Стара планина. Ние станяхме да се движим само по един път, който се издига по планината с по-високо и по-високо. И вървехме, въпреки че бе се разкаляло. Настигнахме обоза на пионерите. Оказа се, че

от големия товар конете изнемогват, огъват се и едва теглят пътните каруци. Полагаха сили, но и те се свършиха и взеха да падат. Достигнахме обоза и на 7 полк³³. Същата участ и той изпитваше. Видехме даже коне да падат под тежестта на куршумите³⁴ и каруците. Видехме и сандъци, оставени от тех по пътя, за които пак се връщаха да ги приберат. Ние изпитахме доста трудности след този чуден обоз. Чакали сме с часове, догде се разчисти пътя. И това ни най-много нервираше и караше да протестираме на всека крачка, и да си изказваме незадоволството от пътуването си. Но ние взехми корави очи. Искахме да си пробием път и изплаваме на върха на планината, да се избавим от лепкавата кал и от ситния дъжд. А последния ни мокреше до костите. Войниците от 19 полк и пионерните дружини, натоварени бойно и походно, наметнати с платнища, цапаха из калта и вървеха напред и отстрани на нашите кабриолети. Видехме само 2 войника да паднат от умора. А това е нищо. Имаше частични ропоти от техна страна. А общо се забележаваше ентузиазъм. А когато засвири музиката на 19 полк сред планината ония маршови, мене ми стана драго и весело, и ми идеше просто да слеза от кабриолета, и сам в редовете на войниците да застава и бия крак из калта. Балкана екна от „ура“ и гласа на музиката. Може би той не е чувал музика от времето на първите български царе. Ободрени от малка почивка и гласа на музиката, тръгнахме с нови сили. И след час достигнахме върха на планината. Тук е полена, обрасла с храсти балканска урова. Почиваваме отново. Дъждът продължава да роси. Мъглата ни обгръща. Не се вижда ни връх, ни долина. След 10 минути се спущаме надоло. А часът е вече 4 сл. обед. Тук пътуването става по-леко. Конете теглят по-свободно, колата се движат по инерция от своята тежина. Но замръкваме в планината. Тъмнината ни обгръна бързо. И цели 2 часа се движехме все надоло и в тъмнина. Чакаме да видим село Юсоплий³⁵ – пункта, за гдето се отправяхме. И ето [че] се виждат светлини от селото. Но на глед е още далеч. В тъмнината срещахме наша каруца, сблъскваме се с нея и питаме къде е квартирата на див[изионния] лазарет. Каза ни се, че е пригответено в село Кадър-Факли³⁶ по немане место в Юсопли от 19 полк, пионерните дружини и 7 полк. Отделяме се из друг път и през долове и трапища достигахме в село Кадър-Факли. Аз, ведно с част от г-да лекарите, се настанихме в къщата на деда (...) ³⁷, който изглежда да е състоятелен човек. Има добитък, има и 2 сина, взети във войната. Ос-

танал сам със снахи и внуци да ни посреща. Посреща ни добре. Покани ни срещу огнището, гдето имаше буен огън. Стоплих си студените крака, изсуших се и чакаме другарите лекари, останали надире. Некои заспаха от дългото пътуване. А г-н д-р Фарашев³⁸ даже захърка, като си печеше сред огнището мокрите си ботуши. Но ние бехме гладни. А часът е 9 и нищо нема за ядене. Дадохме заповед за сваряване месо. И догдето то се свари, останалите ни другари дойдоха и се отправихме за ядене. По немане удобства за седане, ние ядохме прави по едно парче чер селски хлеб с парче горещо месо. Обаче всичко това погълнах с апетит. А след това се разделихме за нощуване. Часът е 10.

28 септемврий, 11 оп. ден

Този ден останахме на почивка в село Кадър-Факли. Почивката ни бе дадена от Щаба на дивизията. По кои причини – мене ми е неизвестно. Обаче имаше се нужда от почивка. Момчетата изнурени и измокрени по Балкана, требваше да си отдъхнат, да си починат, да се подсушат. И щом се яви, че ще почиваме, всички се зарадвахме. Аз тутакси съобщих на деда Деспа, че ще му гостуваме и довечера, затова да запази стаята за нас. Мене нищо не ми требваше, освен да направя една разходка из селото, за да го разгледам. До 10 часа се занимавах с почистване дрехите си. След това тръгнах на определеното место, гдето щеха да се произведат учения на командата. Учението се състоеше в това: построи се палатката, гдето ще се правят нужните операции и превръзки на ранените войници. Запознах се тоже³⁹ и как ще се събират ранените и донасят в палатката. Г-да докторите беха любезни и държаха нужните беседи за това на момчетата. Това бе до 12 часа. Оттеглихме се на храна. В бедна къща на вдовица, на която 13-годишното ѝ момче било взето да принася реквизиция по градовете. Ние съжалихме нейното положение. Даже един от нашите лекари взе забележка да уведоми за това един от народните ни представители за беззаконията на Кадър-Факлийският кмет, гдето назначава мамолетни деца да принасят обоз и гдето настанява на квартира наши войници само по българските къщи, а на турските – не. За това беззаконие на кмета ми се съобщи и от други лица, даже се потвърди и от деда Деспа. И ние останахме очудени от тази постъпка на кмета. Има продажни българи.